

TÜRELMI IDŐRE VAN SZÜKSÉG!

A kelet-közép-európai országok (Csehország, Észtország, Lengyelország, Lettország, Litvánia, Magyarország, Szlovákia és Szlovénia) rendszerváltása a világtörténelemben az „...egyetlen [olyan] totális átalakulás, mely a nyugati civilizációban végbemenő gazdasági és politikai változások fő irányai mentén, békésen, erőszakmentesen és egyúttal elképesztően gyorsan ment végbe. Világtörténelmi távlatokban mérlegelve páratlan sikertörténet. Más a kép a mindennapi élet szemszögéből...” - írja Kornai János professzor legújabb tanulmánya bevezetőjében. A nagy átalakulás néhány vonatkozásáról beszélgetünk dolgozószobájában, a Collegium Budapest patinás épületében.

– *Professzor Úr! A kelet-közép-európai régió országait leginkább mivel jellemezhetnénk?*

– E nyolc ország legfontosabb közös vonása az, hogy a szocialista rendszer szabályai szerint működtek, leginkább ebben különböznek az Európai Unió régi tagállamaitól. A többi szocialista országtól pedig az különbözteti meg őket, hogy most az Európai Unió tagjai. Ezen kívül sok más közös vonásuk is van, ilyen például az, hogy középelesen fejlett országok, és hogy európaiak, az európai tradíciók örökösei. És, természetesen, nagyon sok különbség is van közöttük. Mindegyiknek más a nyelve, az irodalma, a zenéje és a történelme. Mindegyiknek más a közelmúltja is, hiszen a szocialista rendszerek sem voltak egyformák. Csehszlovákiában az utolsó pillanatig kemény diktatúra volt, Magyarországon egy felpuhult diktatúrával fejeződött be a szocializmus, a három baltikumi ország a Szovjetunió tagállama volt...

– *Az a körülmény, hogy a régió országai több mint negyven évig a szocializmus keretei közt éltek, hagyott-e valamilyen nyomot a gazdaságban és az emberek gondolkodásában?*

– Természetesen! Most folyik a nyomok felszámolása. Ezek az országok olyan politikai és gazdasági rendszerből indultak, amely minden vonásában viselte a szocialista rendszer bélyegeit. A startnál egypártrendszeres diktatúrákat kellett átalakítani demokráciákká. A startnál az állami tulajdonnak volt túlnyomó szerepe, ez visszaszorult, a magántulajdon pedig előretört. A startnál nagyon nagy szerepe volt a központi tervezésnek, ennek szerepét átvette a piac. A rendszerváltás ezekben az országokban strukturálisan befejeződött, a

politikai és a gazdasági struktúrák átalakultak. Ehhez elég volt tizenöt év. Ennél azonban sokkal nehezebb és sokkal lassabb folyamat az emberek gondolkodását, szokásait, hiteit, elvárásait, értékeit átalakítani. E téren tele vagyunk az előző rendszer nyomaival. Például túlon túl nagy elvárásaink vannak az állammal szemben, sokkal erősebbek nálunk bizonyos egyenlőségi törekvések, mint egy tradicionális piacgazdaságban. Régi normák, eszmék, értékek olykor még azok gondolataiban is ott munkálnak, akik egyébként tevékenyen részt vettek az előző rendszer felszámolásában. Ez nagyon figyelemre méltó jelenség.

– *Vájon az átalakulás folyamatában elkövetett hibákban és erényekben is*

van valamiféle hasonlóság? Vagy mindenki a saját útját járta?

– Azt hiszem, hogy mindenki hozzá-tette, hozzáteszi a maga hibáit, és nem egyszerűen országonként, hanem kormányonként is. Az átalakulásban nagy szerepe van a vezető politikusok egyéniségének, már csak ezért is nagy a szóródás. Vannak közös problémáink, és ezek kapcsán közös hibáink is. De hozzáteszem: hibáról szólva értéktételeket mondunk, hiszen amit az egyik eszmerendszer vagy világnézet híve sikeresen tart, azt a másik gyakran hibának minősíti. Egy magyar példát említhetünk: a Bokros-féle stabilizációs és kiigazítási programot nagyon sok közgazdász, én is közéjük tartozom, fájdalmas, de elkerülhetetlen lépésnek tartja, amely annak idején sikeres volt. Más közgazdászok viszont azt mondják, hogy ezt nagy hiba volt megtenni. Tehát nincs mindig konszenzus abban, hogy mi a hiba, és mi a siker.

– *A gazdaság mozgásának fő iránya – ezt Ön a legújabb tanulmányában írja – a kapitalista rend irányába mutat. Hogyan illeszthető ebbe a folyamatba a szocialista gazdaság?*

– Ha az ember egy évezredre, a prekapitalista formációkhoz megy vissza, akkor azt látja, hogy a kapitalizmus egyre szélesebben terjed. Ehhez képest bizonyos régiókban, a csúcspontján összesen huszonhat országban, végbement egy nagy átalakulás. Ezek az országok elkanyarodtak, letértek a főútról és – beleszaladtak egy zsákutcába. Ebből nem lehetett egykönnyen visszajutni a főútvonalra, ehhez kellett omlania a berlini falnak, és sok minden egyéb külső és belső körülménynek is meg kellett változnia.

A szocializmus nem tudott tartósan fennmaradni, mert lám, hetven év

A Mindentudás Egyetemén

2005. december 5-én 19.30-kor

DR. KORNAI JÁNOS

Közép-Kelet-Európa nagy átalakulása: sikerek és csalódások

címmel tart előadást.

Helyszín: a Műegyetem informatikai épülete, Magyar tudósok körútja 2.

Az előadás a Duna Tévén december 6-án és 10-én, az m1v-n és az m2-n december 11-én nézhető, a Petőfi rádióon december 8-án hallgatható meg.

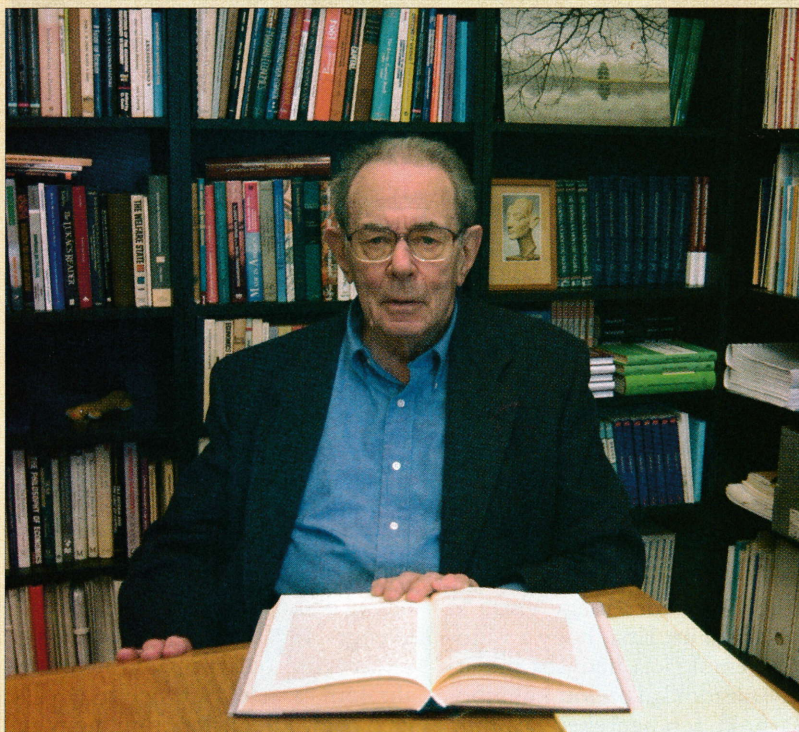

**MINDENTUDÁS
EGYETEME**

KORNAI JÁNOS (77) közgazdász, a Harvard Egyetem emeritus professzora, a Collegium Budapest Institute for Advanced Study emeritus vezető kutatója és a Közép-Európa Egyetem kutatóprofesszora. Számos tudományos és társadalmi cím, valamint több ország kitüntetései birtokosa.

Tudományos munkásságának fő területe a szocialista rendszerek elemzése volt. Nevéhez fűződik a hiánygazdaság és a puha költségvetési korlát elméletének kidolgozása; kutatásokat végzett az általános egyensúlyelmélet és a matematikai modellezés területén. A kilencvenes évektől a poszt-szocialista gazdasági átmenet problémája, a jóléti állam, illetve az egészségügy reformja, az intézmények átalakulása, az átmeneti gazdaságok stabilizációs programjai és a gazdaságpolitika kérdései kerültek tudományos tevékenységének középpontjába.

Könyvei, tanulmányai mind magyarul, mind pedig számos nyelvre lefordítva jelentek meg szerte a világon. *A gondolat ereje – Rendhagyó önéletrajz* címmel megjelent új könyvének angol és japán kiadása folyamatban van.

(BOJTAR OTTÓ FELVÉTELE)

után a Szovjetunióban is megszűnt. De azért hetven év nagyon hosszú idő, tehát nem mondhatjuk, hogy a szocialista gazdaság nem működik. Évszázados léptékben működésképtelen, de több évtizedes méretben működőképes. (A huszonhatból négy ország – Kína, Vietnam, Kuba és Észak-Korea – önmagát ma is szocialistának mondja.)

– Régiókban a rendszerváltozást mi tette lehetővé? A szocialista rendszer itt működésképtelenné vált?

– Nem ezt tartom a fő oknak. Többnyire az elnyomás kegyetlenségétől függ az, hogy egy diktatúra meddig tud fennmaradni. Ha nem lazítják föl a csavarokat, hanem börtönbe csukják, kivégzik azt, aki „ellentmond”, a rendszer tovább működött volna. Egy politikai-gazdasági rend nem működésképtelen csak azért, mert nem elég hatékony, mert alacsony termelékenységgel dolgozik. A történelem számos olyan rendszert ismer, amelyek rosszul működött, nem fejlődött, és mégis hosszú ideig fennmaradt.

Sokan sokféleképpen magyarázzák, hogy a régióban a szocialista rendszer miért bomlott fel. Szerintem sok tényező együttes hatására bomlott fel. Ha egyáltalán rangsorolhatók ezek a tényezők, én első helyre azt teszem, hogy a rendszerből saját hívei is kiáb-

rándultak. Egy diktatórikus rendszernek is szüksége van egy olyan rétegre, amelyik lelkes, feltétlen híve, és hajlandó mellette kiállni. A szocialista rendszerből hívei fokozatosan ábrándultak ki, s a nyolcvanas évek végére felmorzsolódott az a mindhalálig hű gárda, amelyik a kritikus helyzetben azt mondhatta volna: életünk árán is megvédjük... Szerintem ez volt az összeomlás fő oka.

– De a hívek miért ábrándultak ki a rendszerből?

– Ebben, persze, szerepet játszottak a gazdasági nehézségek, és főleg az, hogy kinyíltak a határok, az emberek elkezdtek utazni, és ki-ki saját szemével láthatta, hogy a kapitalizmusban az emberek jobban élnek.

– A rendszerváltás gazdasági visszaesséssel járt. Mikor fordult meg ez a trend?

– Nálunk a gazdaság a kilencvenes évek közepéig ment lefele, s egy nagyon mély válságba jutott. De régióink országai nem tartoznak a legsúlyosabb áldozatok közé, a volt Szovjetunióban (kivéve a három baltikum-i országot) sokkal mélyebb volt a visszaesés, mélyebb, mint az 1929-es válság idején. A poszt-szocialista régió gazdasága a kilencvenes évek második felében kezdett kikapaszzkodni a gödörből, s körülbelül mos-

tanra elérte, kisméretekben túlhaladta a rendszerváltozás előtti szintet. De azért ez nem ilyen egyszerű, ezzel még nem adtunk teljes képet a végbement fejlődésről. Az anyagi jólét – és maradjunk csak az anyagi jólétnél – két komponensből tevődik össze. Az egyik komponens: összeadom az összes fogyasztást, és ha ez nagyobb 2005-ben, mint 2004-ben volt, akkor azt mondjuk, nőtt az életszínvonal. A másik komponens, és erről gyakran meglepedezünk, az árukinálat, pontosabban az áruhiány problémája. A szocialista rendszer hiánygazdaságot szült. A hiánygazdaság abban nyilvánult meg, hogy az ember az élelmiszerüzletben nem azt vette, amit szeretett volna, hanem azt, amit éppen kapott; szeretett volna telefont, de nem jutott hozzá; utazott volna, de nem utazhatott. Egy évben egyszer, karácsony körül volt déligyümölcs. A patikusnál protekciót kellett szerezni, hogy hozzájuthassunk a szükséges gyógyszerekhez... A hiánygazdaság felszámolása jólétfokozó tényező. Ezt az emberek nem eléggé méltányolják. Ma sokan méltatlankodnak a szupermarketek ellen; őket szeretném odaállítani egy olyan húsüzlet elé, ahol hosszan sorban állnak, és a végén nem kapnak semmit.

A berlini fal (1989. november 16.)

– *A politikai rend is átalakult.*

– Ha egy évezredre megy vissza az ember, akkor azt látja, hogy a változások a demokrácia irányába mutatnak. Évszázadokkal ezelőtt különböző zsarnoki rendszereket találunk. Aztán fokozatosan, az egyik országban előbb, a másikban később megjelennek olyan formák, amelyek a demokrácia elemeit hordozzák. A demokratikus elemek erősödnek, és egyre nő azoknak az országoknak a száma, amelyek a demokrácia szabályai szerint működnek. Ezt nevezem a politikai szféra fejlődésében mutató főiránynak. Több hullámban nyomult előre a demokrácia. A poszt-szocialista rendszerváltás egy újabb ilyen hullám volt; 1990 körül egy sor országban a totalitáriánus rendszer összeomlott, és helyette megjelent a demokrácia.

– *De mit nevezünk demokráciának?*

– A politikai filozófia szótárából kölcsönözöm a demokratikus minimum fogalmát, ennek az a lényege, hogy erőszakmentesen kijelölhető és leváltható egy kormány. Egy proceszusban civilizáltan állást foglalhatunk arról, hogy ki legyen kormányon. Néha okos az állásfoglalás, néha nem az. A társadalom egy része helyesli a választás eredményét, a másik meg mérges érte. Ez része a demokráciának. De – és ez a dolog lényege – nem kell puccsot végrehajtani, nem kell politikai gyilkosságot elkövetni, nem kell polgárháborúba hajszolni az országot ahhoz, hogy a kormányt elküldhessük vagy posztján megerősíthessük. Mindenki látja a magyar, a lengyel, a cseh, a

szlovák meg a többi poszt-szocialista ország demokratikus folyamatainak a gyenge oldalait, sőt időnként a visszatartó oldalait is. Én nem idealizálok a jelenlegi helyzetet. De igen nagy dolognak tartom, hogy régióink országai a demokratikus minimumot elérték. Ez most már bizonyított tény.

– *Ez szinte automatikusan, a rendszerváltással együtt bekövetkezett.*

– Régióink nyolc országában a gazdasági rendszerváltás és a demokratikus átalakulás együtt következett be, de ez nem magától értetődő fejlemény. Gondoljon csak Ukrajnára. Amikor a Szovjetunió szétesett, végbement Ukrajnában is a rendszerváltás, és mégsem jött a demokrácia, az ország vezetője tizenöt éven át oda volt ragasztva székéhez. Egy népfelkelésféle kellett ahhoz, hogy leválthassák. Vagy itt van a kínai példa, a gazdaság megváltozott, ám nem a polgárok döntik el szavazataikkal, hogy melyik párt legyen uralmon... A demokrácia nagy vívmány, amit megint csak sokkal jobban kellene becsülnünk, mint amennyire manapság sokan értékelik. Az emberek a pozitív változásokat tudomásul veszik, felettük hamar napirendre térnek. Ilyen az emberi természet.

– *Mi jellemzi a régióban végbement átalakulást?*

– Az átalakulást elemezve hat vonást emeltem ki. (Lásd keretes írásunkat! – a szerk.) És nem találtam a történelemben párjára, olyan rendszerváltásra, amelyben mind a hat vonás együttesen érvényre jutott volna. Rendszerváltásunk páratlan, s ezt

nem érzelmi alapon állítom, ez tény. Vizsgálataimnak ez az egyik legfontosabb megállapítása. A rendszerváltást – történelmi nézőpontból tekintve, más rendszerváltásokkal, nagy átalakulásokkal összehasonlítva – a társadalom sikerének tartom, de ez már értékítélet kérdése, mondhatni, szubjektív vélemény.

Azért tartom annak, mert saját értékrendemben kiemelten fontos értéknek számít a demokrácia, a kapitalista gazdasági rend által biztosítható gyorsabb növekedés és magasabb termelékenység és nem utolsósorban az átalakulás erőszakmentessége. Más talán másféle értékelést adna, mert más más értékeket helyez az első helyekre. Vitával nem lehet dűlőre jutni, kinek az értékrendje „helyes”. Az átalakulásról, a rendszerváltásról alkotott értékítéletben nincs konszenzus, ebben a társadalom véleménye megoszlik.

– *Megoszlik, mert a rendszerváltást számos negatív jelenség kíséri.*

– Mielőtt reagálnék erre a megjegyzésre, előbb egy általánosabb megjegyzést tennék. Amint azt már a beszélgetésünk kezdetén idézett néhány mondatból kiviláglott, szeretnék szétválasztani kétféle nézőpontot. Az egyik: a világtörténelmi távlatból végzett elemzés. Mostanáig erről beszélgettünk, s ezt azzal fejeztük be, hogy a rendszerváltás, világtörténelmi távlatból tekintve, egyedülálló esemény. Én ehhez hozzátet-

HAT KARAKTERISZTIKUM

A kelet-közép-európai régióban az elmúlt tizenöt évben végbement átalakulás hat legfontosabb karakterisztikuma.

1. és 2. A változások a nyugati civilizáció fejlődésének fő irányában mentek végbe: a gazdaságban a kapitalista gazdasági rendszer, a politikai struktúrában a demokrácia irányában.

3. Totális átalakulás folyt, párhuzamosan minden szférában: a gazdaságban, a politikai struktúrában, a politikai ideológia világában, a jogrendszerben és a társadalom rétegződésében.

4. Az átalakulás erőszakmentes volt.

5. Az átalakulás folyamata békés körülmények között zajlott le. Nem előzte meg háború. A változásokat nem idegen katonai megszállás kényszerítette ki.

6. Az átalakulás elképesztő gyorsasággal, egy-másfél évtized alatt megtörtént.

tem: saját értékrendem szerint nagy sikernek tekinthető. De hangsúlyozni szeretném, hogy a rendszerváltás elemzésének és értékelésének van egy másik, nem kevésbé fontos nézőpontja, mégpedig az, hogy milyen változásokat hozott az emberek mindennapi életében.

Ha mármost áttérünk beszélgetésünkben erre a másik nézőpontra, akkor az elénk táruló látvány a vívmányok és a veszteségek, az eredmények és a bajok sokfélesége. Összpontosítsuk most a figyelmünket a negatívumokra. Szegénység, óriási különbségek a jövedelemben és a fogyasztásban, munkanélküliség, bizonytalanság (mert minden folyvást változik), korrupció, visszasságok a politikai életben. Ezek a legnagyobbak. De ezzel nem akarom azt állítani, hogy a többi bajjal és visszassággal megbékélhetünk. Van, aki azt mondja, hogy a legsúlyosabb problémák közé tartozik a romákkal szembeni diszkrimináció. És valóban, ez is egy nagyon súlyos gond. Én öt dolgot emeltem ki, azért, mert úgy érzem, hogy ezek együttvéve a legnagyobb mértékben fedik le az elégedetlenséget. Ha egy közvéleménykutató cég az elégedetlenség okairól érdeklődve adna tizenöt opciót, akkor leggyakrabban valószínűleg az az öt faktor jelenne meg, amelyet én is megjelöltem.

A rendszerváltozást kísérő jelenségek megítélésében nagyon fontosak az elvárások és a referenciák. Ha az következik be, amire számítottam, kisebbnek érzem a bajt. Am ha valami jóra számítottam, és abban csalódnom kell, nagyobbak érzem a bajt. A csalódás felfokozza az érzéseket. Nos, az emberek a rendszerváltástól általában többet vártak, mint amennyit az magával hozott, ezért aztán sokan csalódtak. A másik a referenciapont kérdése, vagyis az, hogy kivel hasonlítjuk össze magunkat. Egy ideig Magyarország volt a „legvidámabb barakk a lágerben”, mi valamelyest jobban, könnyebben élünk, mint – mondjuk – a románok vagy a bolgárok. Az összehasonlítás jó érzéssel töltött el bennünket. Most a németekkel, a svájciakkal meg az osztrákokkal vetjük össze a mi életszínvonalunkat, és ettől, persze, sokkal rosszabbul érezhetjük magunkat. Ráadásul folyton ezt szuggerálják a médiumok: Hasonlítsd össze magadat a gazdag Nyugat polgáraival!

Nem orvosolhatjuk a bajokat, ha nem vagyunk tisztában az eredetükkel.

– **A diagnózis...**

– Igen, a diagnózis. A bajok egy része azzal függ össze, hogy Magyarország egy közepesen fejlett ország, vagyis egy olyan ország, amelynek a nemzeti jövedelme (GDP-je) az amerikaiak csupán az egyharmada. Ebből következik, hogy polgárainak egy csomó várakozása nem tud kielégülni. Az emberek teljes joggal, átéléssel mondják: ez is hiányzik, meg az is. És valóban nagy szükség lenne sok mindenre. De hát egy közepesen fejlett ország nem válik könnyen magasán fejlett országgá. Az átalakulás hosszú folyamat, hosszú időt vesz igénybe.

Vannak átmeneti bajaink. Beszéltem már a transzformációs válságról, amikor is rettenetesen visszaesett a termelés. Nos, ezen – és a hasonló eseményeken – túl lehet jutni, s könnyebben lehet túl jutni, mint az ország közepes fejlettségén.

Aztán vannak azok a hibák, amelyeket az emberek – a társadalmi, politikai és a gazdasági élet legkülönbözőbb szereplői: a kormányok, a munkaadók, a munkavállalók szervezetei – vétének. Ezek kijavíthatók, de azért a hiba következményei tartósan éreztetetik a hatásukat.

A bajok negyedik típusa abból fakad, hogy a kapitalista rendszer korántsem tökéletes. Vannak olyan tulajdonságai, amelyek kellemetlenek, és olyanok is, amelyek több mint kellemetlenek: ellenszenvesek, fájdalmasak, rosszak. Ezekről a kapitalizmus nem fog megszabadulni. (Téved az, aki úgy gondolja, hogy van az ördögi szocializmus, és van az angyali kapitalizmus. A szocializmusnak is voltak kedvező vonásai a nagyon visszataszító vonásai mellett, és a kapitalizmusnak is vannak kedvezőtlen vonásai a kedvező vonásai mellett.) A kapitalizmus tulajdonképpen eléggé igazságtalan társadalmi rendszer, és nem tehető igazságossá, legfeljebb csökkenthető az igazságtalanság. Nagyon nagy szerepet játszik benne a szerencse, a piacgazdaságban meghatározók a véletlen folyamatok. Nem igaz az, hogy minden jól kereső ember zseniális szervező, üzletember vagy remekül hozzájárul a technikai fejlődéshez. Bár az ellenkező hiedelem sem állja meg a helyét, bárki csak azért lett gazdag, mert lopott és csalt. A gazdagsághoz a teljesítmény mellett

szerencse is kell. Ne gondoljuk tehát, hogy a kapitalizmussal tökéletes gazdasági rendszert kaptunk. És ne legyenek illúzióink, a demokrácia sem tökéletes politikai rendszer.

Hibásnak tartom azt a szemléletet, amelyik minden bajt vagy egyszerűen a rendszerváltás, vagy éppen a mindenkori kormány számlájára ír. Vannak bajok, amelyek összefüggnek a rendszerváltással, és vannak bajok, amelyekért a kormányok tehető felelősek. A bajok gyökeréhez, a felelősség megállapításához csak finom analízissel juthatunk el, s csak a diagnózist felállítva kezdetünk hozzá a bajok orvoslásához, a hibák felszámolásához.

– **Időnként becslések jelennek meg arról, hogy régióink országai mikor érik utol a fejlett Nyugatot. Értizedekről olvashatunk!**

– A prognózisok készítői általában az országok GDP-jét vetik össze, s ebből jutnak ilyen vagy olyan következtetésre. A GDP nagyon fontos mutatószám, de semmit sem árul el az egészségügy állapotáról, a kutatás-fejlesztés eredményeiről vagy éppenséggel a sajtó intellektuális színvonaláról. Az én generációm sokszor hallott „utolérről” Sztálintól is, Hruscsovtól is. Am ez nem versenyfutás, nem az a kérdés, hogy kit mikor érünk utol. Javulni kell, fejlődni kell, jobbnak kell lenni, mint akárcsak egy évvel ezelőtt is! Olyan fejlődést kell elérni, hogy azt a legszegényebbek is érzékeljék, hogy senki se maradjon ki a nyertesek közül, hogy senki se érezze magát vesztesnek. Ez sokkal fontosabb célkitűzés, mint a konvergenciaprogram.

Én optimista vagyok. De miután évezedes perspektívában kezdtem a fejtegetést, nem szeretnék hónapos perspektívában beszélni a kibontakozásról. Egyik országnak egy kicsit könnyebb, a másiknak valamelyest nehezebb a dolga. Főirányról beszéltem – most régióink mind a nyolc országa a jó vágányon halad. De hosszú az út, idő kell hát ahhoz, hogy az eredmények megmutatkozzanak. Családom, barátaim tudják, hogy én nagyon türelmetlen ember vagyok, ezért megértem mindenki türelmetlenségét. Ennek ellenére, most az mondom, hogy a kelet-közép-európai régió felvirágzásához, erőinek teljes kibontakozásához türelmi időre van szükség.

KERNER ISTVÁN